

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний лінгвістичний університет
Кафедра психології і туризму

КУРСОВА РОБОТА

з психології

на тему: «Я-концепція молодшого школяра»

Студентки 2 курсу групи СЛ(укр)03-21
педагогічного факультету
романо-германської та
української філології
Спеціальності 014.01
Королькової Лілії Сергіївни

Середня освіта: українська мова та література,
англійська мова, зарубіжна література
Науковий керівник: д. психол. н.,
професор Бондаренко О.Ф.
кафедра психології і туризму

Національна шкала: _____

Кількість балів: _____ Оцінка ЄКТС: _____

Члени комісії

_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)

Київ – 2023

ЗМІСТ

Поняття «Я-концепція» досліджував не один десяток найвизначніших вчених світу. Питання сприйняття людини себе ж самої дуже цікаве із точки психології та й досі привертає увагу не лише науковців, а й пересічних людей. Від самосприйняття людиною себе залежить, як і професійний успіх, так і міжособистісні взаємини.

Нині в світі інноваційних технологій світогляд підростаючого молодого покоління покоління формується під впливом багатоманітного інформаційного простору. Цей простір та сучасні реалії життя викликають у дітей молодшого віку бажання наслідувати переважно яскравих особистостей з медіапростору. Меднікова Г.І. у своїй дисертації «Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система» доводить, що саме тому виникає величезний розрив розрив між реальним баченням себе та баченням про «ідеальне Я». І ця прірва відмінностей між сприйняттями може лише поглиблюватися у майбутньому[12].

Вміння дитини самореалізуватися та створювати відповідні умови для досягнення соціального успіху, особливості дитини до самоконтролю та саморегулювання, а також вивчення чинників формування дитини у шкільному соціумі є тим ареалом проблематики, яку варто досліджувати пильно та уважно.

В. Джеймс, К. Роджерс, Е.Еріксон – ці та інші видатні науковці займалися дослідженнями самоусвідомлення людей самих себе. Особливу увагу ці вітчизняні, американську та англійські вчені приділяли становленню самоусвідомлення молодших школярів у віці 6 – 10 років. Цей вік має свої характерні особливості, які варті досліджень та більшого зосередження уваги соціологів, психологів, а також науковці педагогічного спрямування, адже те становлення, яке проходить дитина має визначальний вплив на її «Я-концепцію» [16].

Дорослий – колишня дитина. Тому важливим і життєво визначальним є спостереження за розвитком «Я-концепції» молодших школярів, адже тут закладаються основи майбутнього шкільного, згодом академічного, а отже, життєвого успіху[18].

Актуальність теми: Актуальність теми «Я-концепція» полягає у тому, що формування концепції «Я» є однією з ключових задач розвитку особистості в молодшому шкільному віці. У цей період дитина переживає інтенсивний розвиток психіки, формується її світогляд та самосвідомість.

Концепція «Я» визначає, як дитина сприймає саму себе, свої можливості та перспективи в майбутньому. Ця концепція також визначає, як дитина взаємодіє з іншими людьми, її ставлення до різних соціальних ролей та стереотипів.

Знання про те, як формується концепція «Я» у молодшому шкільному віці, дозволяє розробити ефективні методики роботи з дітьми, спрямовані на їх розвиток та підвищення самооцінки. Розуміння особливостей формування концепції «Я» дозволяє також виявляти проблеми дитини та допомагати їй у їх вирішенні.

Таким чином, актуальність дослідження концепції «Я» в молодшому шкільному віці полягає в тому, що це допоможе зрозуміти особливості психічного розвитку дитини, допоможе вихователю та психологу у розробці програм та методик, спрямованих на розвиток дітей та формування позитивного ставлення до себе та інших людей.

Об'єктом дослідження є процес становлення «Я-концепції» у молодшому шкільному віці. Молодший школяр, який перебуває на етапі активного формування своєї ідентичності та самосвідомості.

Предметом дослідження є процес і умови формування уявлення про себе у дітей молодшого шкільного віку.

Дослідження цієї теми передбачає аналіз факторів, які впливають на формування «Я-концепції» у молодших школярів, вивчення процесів самовизначення, самовдосконалення та самореалізації, а також розробку практичних рекомендацій щодо оптимізації цих процесів у навчально-виховному процесі школи.

Мета полягає в розкритті феномену «Я-концепція» й теоретичному обґрунтуванні його як основного чинника самопрезентації та самовизначення молодшого школяра.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що самооцінка дитини є важливим фактором у формуванні її концепції «Я». Здатність до виявлення та розпізнавання власних почуттів та емоцій, здібності до самовираження та взаємодії зі світом є ключовими компонентами процесу формування «Я-концепції» дитини.

Також, гіпотеза передбачає, що створення сприятливого середовища для розвитку здібностей та творчих здібностей дитини, підтримка її індивідуальності та самореалізації сприяють ефективному формуванню концепції «Я» .

Крім того, гіпотеза передбачає, що взаємодія з оточуючим середовищем (родина, школа, друзі) має значний вплив на розвиток «Я-концепції» молодшого школяра. Відповідно, забезпечення підтримки та сприяння позитивних взаємин з оточенням може вплинути на формування стійкої та позитивної «Я-концепції» у дитини.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» В МОЛОДШОМУ ВІЦІ

1.1. Поняття та явище «Я-концепції» в психології

Вивчення себе – складний та довгий процес. Неможливо збагнути сутність людини не поглянувши на неї комплексно та не зрозумівши, які цінності та внутрішні важелі керують нею. Саме тому психологи активно вивчають людину різнопланово, намагаючись зрозуміти, яке «Я» впливає на вчинки та дії людини.

А. В. Петровський та Ярошевський у своїй праці «Основи теоретичної психології» пояснюють поняття «Я-концепції» так: «Я-концепція включена в структуру особистості. Як вершинне утворення особистості вона резонує із сутністю людини, з його самістю, з його духовністю. Я-концепція є результатом особистісного розвитку людини. Це система самосприйняття, розуміння, визначення себе суб'єктом, що складається на основі взаємодії з навколишнім середовищем. Це відносно стійка система вираження множинних «Я», система установок, спрямованих на самого себе, включає на різних рівнях свого прояву такі механізми, як когнітивний, емоційний, вольовий, поведінковий. Я-концепція як система розвивається в процесі самоактуалізації особистості на основі позитивного ставлення до себе» [11].

«Я-концепція» – це поняття, що використовується в психології для опису самооцінки та усвідомлення людиною свого власного «Я», яке включає в себе її переконання, цінності, вірування, цілі, прагнення, мотивацію, та інші фактори, що стосуються її особистості.

«Я-концепція» є однією з ключових концепцій в психології. Вона відображає спосіб, яким людина розуміє себе як індивіда, як вона бачить своїх себе у світі, що є її цінностями та пріоритетами. Якщо у людини розвинена позитивна «Я-концепція», вона має впевненість у своїх можливостях, розуміє свої сильні та слабкі сторони, має адекватну самооцінку, вірить у свої здібності та уміння реалізувати свої цілі. У такого типу людей зазвичай є висока самооцінка, адекватні очікування та більш стійкий емоційний стан. Коли особистість оцінює себе здорово, тоді її соціальні навички зазвичай є в нормі, але навпаки, коли особистість має нездорову «Я-концепцію», тоді можливі непорозуміння в спілкуванні та взаєминах. У людей з негативною «Я-концепцією» можуть виникати проблеми зі станом здоров'я, такі як депресія, тривожність,

незадоволеність життям та низька самооцінка. Вони можуть відчувати внутрішній конфлікт та невпевненість у своїх здібностях, боятися нових викликів та відчувати відчуженість від оточуючого світу.

«Я-концепція» впливає на багато сфер нашого життя, як на особистісну взаємодію, так на роботу та ставлення до самого себе. Емоційний стан людини може бути сильно під впливом її оцінки себе, тобто її «Я-концепції». Якщо людина має позитивну «Я-концепцію» та добре оцінює себе, то вона може відчувати впевненість у собі, радість, задоволення та інші позитивні емоції. З іншого боку, якщо людина має негативну «Я-концепцію» та погано оцінює себе, то вона може відчувати тривогу, страх, зневагу до себе, підвищену чутливість до критики, депресію та інші негативні емоції.

Оцінка себе може впливати на емоційний стан людини через різні механізми. Наприклад, позитивна оцінка себе може збільшити впевненість у собі та сприяти розвитку позитивних відносин з оточуючими. Це може позитивно впливати на самопочуття та настрій людини. З іншого боку, негативна оцінка себе може призводити до зменшення впевненості, підвищеної чутливості до критики та зниження самопочуття.

Таким чином, оцінка себе може впливати на емоційний стан людини, і важливо розвивати позитивну «Я-концепцію» та допомагати людям покращувати своє відношення до себе для досягнення позитивного емоційного стану та успіхів в житті.

У своїй роботі «Роль «Я-концепції» в особистісному самовизначенні дорослих» Зінченко С. пояснює, що «Відповідно образ власного «Я» – ключ до особистості та її поведінки. Він визначає діапазон можливостей людини – те, що вона у змозі чи не в змозі здійснити. Розширюючи діапазон образу, людина розширює для себе і сферу можливого. Створення адекватного реалістичного уявлення про себе наділяє людину новими здібностями, новими талантами». Часто наш образ «Я» має певні рамки, за які особистість не виходить. Ці рамки – є її безпечною зоною, де вона може реалізовувати свій потенціал. Але звичайно, що такі рамки обмежують. Тому варто працювати над образом «Я»,

розширювати та аналізувати його. Коли людина має нормальний образ «Я», де вона не ідеалізує себе та не применшує себе, тоді у її житті є ареал, де вона може розвивати свої здібності та сильні сторони, не зациклюює на зовнішньому та непотрібному [7].

1.2. Теоретичні підходи до вивчення «Я-концепції»

Формування «Я-концепції» у молодшому шкільному віці є складним та багатограним процесом. Цей період відзначається збільшенням самосвідомості

дитини, її усвідомленням свого статусу в групі ровесників, зміною ролі у сім'ї та школі. У зв'язку з цим, на дослідників психології покладається завдання вивчення теорій, які можуть пояснити процес формування «Я-концепції» у молодшому шкільному віці. Цей етап є важливим для подальшого розвитку особистості, тому що самооцінка і відчуття власної цінності можуть впливати на всі аспекти життя, від навчання до взаємодії з оточуючими.

Молодші школярі – це діти віком від 6 до 9 років, які знаходяться на початковому етапі навчання. У цьому віці вони активно вивчають світ, утворюють нові стосунки з оточуючими людьми і починають усвідомлювати свою роль в соціумі. Оскільки самооцінка є одним із ключових аспектів формування «Я-концепції», молодший школяр є важливим об'єктом дослідження цієї теми, адже саме в молодшому віці відбуваються важливі зміни, які впливатимуть на самосприйняття людиною себе вже в дорослому віці.

У цьому розділі ми розглянемо різні теорії формування «Я-концепції» у молодшому шкільному віці. Ми розглянемо теорії багатьох психологів, що досліджували це питання та ознайомимося із думками таких дослідників, як: В. Джеймс, К. Роджерс, К. Ховленд, А. Ламсдейн, Ф. Шеффілд, М. Шеріф, І. С. Кон, А. Маслоу, А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський, Дж. Мід, Ч. Кули, Ю. М. Орлов, П. М. Чамата, Р. Берн, Е. Еріксон. Крім того, ми проаналізуємо різні підходи до дослідження «Я-концепції» та методи, які використовуються для оцінки рівня формування «Я-концепції» у дітей молодшого шкільного віку.

Цей розділ дозволить нам зрозуміти особливості формування «Я-концепції» у молодших школярів, виявити фактори, які впливають на цей процес та з'ясувати, які теорії та підходи можуть бути корисними для розуміння та підтримки психологічного розвитку дитини.

У роботі Роджера Бернса «Розвиток Я-концепції та виховання» надано визначення поняття «Я-концепція» як сукупності уявлень та установок людини про себе, які супроводжуються їх оцінкою. Бернс також розглядає позитивну та негативну «Я-концепцію». Позитивна «Я-концепція» передбачає позитивне самовідчуття, самоповагу, самосвідомість та адекватну самооцінку. У випадку,

якщо людина має негативне самовідчуття, неадекватну самооцінку або неприйняття себе, то говоримо про негативну «Я-концепцію» [3].

Автори А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського у словнику «Психологический словарь» визначають «Я-концепцію» як стійку систему уявлень, яку індивід усвідомлює про себе, і яка є основою взаємин з іншими людьми та ставлення до себе. Крім того, вони також вказують на те, що «Я-концепція» формується і розвивається протягом життя людини. У молодшому шкільному віці, коли дитина тільки починає формувати свою «Я-концепцію», вона ще не має чіткого розуміння свого місця у світі та своїх можливостей. Проте з часом, завдяки взаємодії з іншими людьми та досвіду, дитина починає формувати більш складну і стійку «Я-концепцію» [10].

У свою чергу, Вільям Джеймс описав концепцію особистісного «Я» з точки зору самопізнання. Він вважав, що «Я» складається з двох аспектів - «Я-свідомого», який відображає чистий досвід, та «Я-об'єкту», який відображає зміст цього досвіду. Ці дві сторони завжди існують в одному часі та є нероздільними [6].

Американський психолог В. Джеймс у своїй книзі «Психология» висунув ідею «Я-концепції» та вніс великий внесок у її розвиток. За Джеймсом, «глобальне Я» або особистість складається з двох аспектів: емпіричного об'єкта «Мене», який пізнається суб'єктивною оціночною свідомістю «Я». Образ «Я» – це внутрішня картина себе, що відображає уявлення людини про свій розум, тіло, здібності та риси характеру [6].

Як об'єкт «Я» складається з чотирьох аспектів: духовного «Я», матеріального «Я», соціального «Я» та тілесного «Я», які формують унікальний образ кожної людини. Крім того, В. Джеймс запропонував формулу оцінки самого себе, в якій самооцінка порівнюється з рівнем претензій: $\text{успіхи} = \text{самооцінка} / \text{претензії}$.

«Я-концепція» виражає суб'єктивне ставлення людини до самої себе, її прийняття чи неприйняття, а також її самооцінку, високу або низьку. Дії та реакції, які людина вважає «своїми», «гідними себе», виражають її «Я» .

Позитивна «Я-концепція» передбачає позитивне ставлення до себе, самоповагу та прийняття себе, почуття власної цінності.

Ч. Кулі вперше наголосив на важливості того, як ми сприймаємо зворотний зв'язок від нашого оточення, і використовуємо його як основне джерело інформації про наше «Я». Він сформулював ідею «Я-дзеркало», яка показує, як наше уявлення про те, як нас оцінюють, впливає на нашу самооцінку. Коли ми спілкуємось з певною групою, до якої ми відносимось, виникає «Я-дзеркальне». Для цих груп характерне безпосереднє спілкування між її членами, стабільність і взаємодія між ними. Ці фактори призводять до того, що індивідуальність зливається з групою. Безпосередні відносини між членами групи надають індивідууму зворотний зв'язок для самооцінки. Отже, наше «Я» розвивається завдяки неперервним випробуванням та помилкам, а також залежно від того, як ми сприймаємо себе у відношенні до нашого оточення.

Д. Мід вважав формування «Я», як соціальний процес, що відбувається в людині та у її внутрішньому світі. Він розумів, що культура, яка складається зі символів, що мають однакове значення для кожного члена суспільства, допомагає особистості передбачити поведінку інших людей і їх власну поведінку. Особистість усвідомлює уявлення, які інші мають про неї, і саме так відбувається процес самовизначення. За словами Міда, людина не існує відокремлено, а соціум впливає на формат та наповнення розвитку «Я-концепції».

Еріксон в своєму підході «Youth and crisis» приділяє особливу увагу розвитку еґо-ідентичності. Він вважає, що основою для її розвитку є «культурно значущі досягнення», які набувають особливого значення під час кризи підліткового віку, коли спостерігається розмиття кордонів еґо-ідентичності. Еріксон також розробив генетичну теорію формування еґо-ідентичності [17].

Еріксон вважав, що формування «Я-концепції» проходить через визначені етапи від дитинства до дорослості. Кожен етап має свої особливості та кризи, які потрібно успішно пройти, щоб розвинути здорову «Я-концепцію» .

Зокрема, він розглядав «кризу ідентичності» як одну з ключових в молодшому підлітковому віці, коли особа розглядає різні варіанти своєї ідентичності та виробляє власну концепцію себе у світі. За його думкою, успішне проходження цієї кризи допомагає людині сформулювати свої життєві цілі та досягнення, що впливає на її подальший розвиток і дорослішання.

Еріксон вважав, що в процесі життя людина зазнає восьми криз, які впливають на її психологічний розвиток та формування ідентичності [6]. Кожна криза характеризується конфліктом між двома протилежними потребами, і її успішне розв'язання допомагає людині розвивати здорову «Я-концепцію». Нижче наведено короткий опис кожної з восьми криз Еріксона:

1. Криза довіри проти недовіри (вік 0-1 року) – конфлікт між потребою вірити у світ та страхом перед ним. Успішне розв'язання цієї кризи допомагає людині розвивати віру в себе та відчуття безпеки у світі.
2. Криза автономії проти сорому та сумніву (вік 1-3 років) – конфлікт між потребою у самостійності та бажанням бути прийнятим іншими. Успішне розв'язання цієї кризи допомагає людині розвивати почуття контролю над своїм життям та впевненість у власних можливостях.
3. Криза ініціативи проти провини (вік 3-6 років) – конфлікт між потребою ініціювати дії та бажанням уникати негативних наслідків. Успішне розв'язання цієї кризи допомагає людині розвивати ініціативність та креативність.
4. Криза праці проти невірства (вік 6-12 років) – конфлікт між потребою відчувати свою корисність та бажанням уникати невдачі. Успішне розв'язання цієї кризи допомагає людині розвивати почуття компетентності та впевненості.
5. Криза ідентичності проти розчарування у ролі. Ця криза виникає в дорослому віці і пов'язана з прагненням людини знайти своє місце у житті та зрозуміти свою ідентичність. Це може бути пов'язано зі зміною професії, втратою близьких або інших життєвих подій. В цей період

людина шукає нові цілі та сенс життя, а також може відчувати розчарування у ролі, яку вона обіймає.

6. Криза дозрівання проти втрати життєвого досвіду.

Ця криза виникає у похилому віці та пов'язана зі зменшенням фізичної та психічної активності людини, з втратою здоров'я та близьких. Людина може відчувати, що її життя не має більшого сенсу, і бути засмученою втратою життєвого досвіду.

7. Криза духовності проти духовного стагнації

Ця криза виникає в дорослому віці та пов'язана з прагненням людини до духовного зростання та розвитку. Вона може виникнути внаслідок релігійної, філософської або етичної розмірності життя. У разі невдачі у досягненні духовного розвитку людина може відчувати стагнацію та відчуження від життя.

8. Криза трансценденції проти ізолюваності

Ця криза виникає в похилому віці та пов'язана з прагненням людини до зв'язку зі світом та трансценденції – пошуку сенсу та значення у своєму житті. У разі невдачі у цьому людина може відчувати ізолювані.

Більшість сучасних досліджень та розробок щодо «Я-концепції» базуються на досягненнях Карла Роджерса. Він вважає, що «Самість» і «Я-концепція» є тотожними поняттями, які складаються з організованого концептуального гештальту, що включає у себе розуміння індивідуальних особливостей, відносин з іншими людьми та життєвих ситуацій, а також цінностей, що виникають з цього розуміння. Людина може усвідомити свою «Я-концепцію», але це не є обов'язковим. За Роджерсом, компонентом «Я-концепції» є «Я-ідеальне», яке він вважає найціннішим та найбажанішим для людини, і до якого вона особливо прагне. Це «Я» відображає те, яким ми б хотіли бути або якими ми вважаємо за потрібне бути. Про «Я-ідеальне» та «Я-реальне» детальніше йтиметься у розділі 2.

Зважаючи на те, що «Я-концепція» формується під впливом соціального оточення, Карл Роджерс встановлює певні умови, які мають важливе значення для її формування. Ці умови включають:

1. Потребу в позитивному ставленні. Кожна людина потребує любові та розуміння. У малюків ця потреба виявляється в бажанні отримувати догляд та любов. Згодом ця потреба перетворюється на бажання бути схваленим. Ця ідея відповідає соціокультурній теорії особистості Карен Хорні, яка визначила потребу в безпеці як базову та провідну (головну) в процесі формування особистості.
2. Відчуття власної цінності. Від дитинства схвалення батьків гарантує нам любов та підтримку, тому ми навчаємося пов'язувати їх зі своєю поведінкою. Ми також робимо паралелі між нашою поганою поведінкою та можливим відсутнім ставленням до нас. З часом це перетворюється на відчуття власної цінності у відносинах з іншими або на його відсутність.
3. Карл Роджерс стверджує, що «Я-концепція» формується завдяки соціальному оточенню, і визначив умови, що є важливими для її розвитку. Перша умова – це потреба в позитивній увазі, яка виявляється у бажанні любові, розуміння і турботи про немовля. Ця потреба трансформується з часом в бажання бути схваленим. Друга умова – відчуття цінності, яке виникає завдяки схваленню батьків, або його відсутності. Третя умова – безумовна позитивна увага, яка означає прийняття людини такою, якою вона є, без залежності від її вчинків.

Роджерс Карл. вважає, що дії людини відповідають її «Я-концепції», і людина намагається зберегти баланс між емоціями та сприйняттям себе. Іноді людина може ігнорувати або заперечувати переживання, які є конфліктними або загрожують її відчуттю себе [8].

Ю. М. Орлов стверджує, що повністю усвідомити своє Я неможливо, тому частина «Я-концепції» існує в несвідомій формі. Він вважає, що «Я-концепція» – це послідовність сталих і жорстких типів поведінки та психічних станів. Згідно з П. Р. Чаматою у його праці «Самосвідомість та її розвиток у дітей», «Я-образ» включає в себе тілесну будову, функціонування внутрішніх органів, розуміння психічних процесів та властивостей, мотиви, цілі дій людини, а також саморозвиток та визначення свого місця в житті [15].

Розглядаючи різні теорії щодо формування «Я-концепції», можна побачити, що вони часто зосереджені на різних вікових етапах. Однак, є два аспекти, які є важливими, незалежно від віку: значення сімейних відносин та роль значущих інших.

Сімейні відносини є особливо важливими в ранньому дитинстві, коли батьки є головними людьми в житті дитини. Взаємовідносини з батьками формують основу уявлень про себе дитини. Батьки мають унікальний вплив на розвиток «Я-концепції» через фізичну, емоційну і соціальну залежність дитини від них.

«Значущі інші» – це люди, які є особливими для дитини (тобто вона розуміє їх можливість впливати на неї). Такі люди мають велике значення в житті конкретної дитини. Рівень впливу з їх боку визначається авторитетом, який вони мають, характером стосунків, що склалися тощо [8]. До значущих інших відносять інших членів родини (окрім батьків), вчителів, однолітків тощо.

У молодшому шкільному віці ставиться особливий акцент на формування концепції «Я», оскільки саме в цей період відбувається значне розширення сфери «Я». З'являється можливість рефлексії та інтроспекції, що дозволяє молодшому школяреві інакше сприймати світ, розвивати власну думку, погляди та уявлення про цінності. Дитина також формує своє ставлення до суспільних процесів, розвивається мислення та здатність до аналізу і узагальнення.

У віці від 7 до 11 років досягнення в навчанні стають провідною діяльністю, що дуже сильно впливає на якість «Я-концепції». Основним значущим іншим для молодшого школяра стає вчитель, оскільки від нього залежить оцінювання учня. Завдяки впливу вчителя формуються уявлення про здібності, які у свою чергу стають основою «Я-реального» школяра. Отримані оцінки впливають на загальне уявлення дитини про себе як про людину. Але дитині важко одночасно виконувати дві ролі: того, кого оцінюють, і того, хто оцінку надає. Тому здатність до самооцінки розвивається повільніше, ніж можливість оцінювати інших.

У школі учні потрапляють у багато оціночних ситуацій, що охоплюють всі аспекти їхнього життя, такі як академічні досягнення, поведінка, особистість, взаємини з однокласниками та зовнішній вигляд. До того, як діти досягнуть

середнього шкільного віку, їхня самооцінка може бути джерелом мотивації для досягнення успіху, хорошої поведінки та соціальних навичок. Проте, оцінка, яку дає соціум, залишається важливою, тому що вона дає дітям можливість порівнювати себе з іншими і розвиватися. Ідея про «Я-концепцію» допомагає дитині розуміти себе та сприяє адекватному взаємооцінюванню.

У молодшому шкільному віці, розширення соціальної мережі контактів має великий вплив на «Я-концепцію» та сприяє розвитку самостійності, сепарації від батьків та прагнення дітей до виконання соціально важливої діяльності. У цьому віці діти також розуміють своє місце у системі соціальних зв'язків та стають усвідомленими суб'єктами цих зв'язків, що допомагає їм формувати «соціальне Я». Це є важливим етапом формування особистості в молодшому шкільному віці.

Увагу на якість самооцінки слід звернути у молодшому шкільному віці. У цьому віці відзначаються всі види самооцінки – адекватна і завищена, стійка або нестійка. Це може призвести до некоректно завищеної або недооціненої самооцінки. Однак зі зростанням, діти навчаються оцінювати себе більш адекватно, що допомагає знизити тенденцію до переоцінки себе. Самооцінка молодшого школяра характеризується динамічністю та стійкістю і згодом перетворюється у внутрішню позицію особистості, виступаючи одним з мотивів поведінки та чинником формування певних якостей.

Людина народжується без будь-якої системи критеріїв оцінки самої себе, але формує її засвоюючи оцінки від інших. Результати численних досліджень показали залежність «Я-концепції» від відносин з первинними вихователями, однолітками та значущими іншими. Формування «Я-концепції» людини вимагає не лише здатності пристосовуватися до поточних життєвих умов, але також самостійності, здатності ініціювати щось нове, соціально цінне, та вміння реалізувати свої ідеали в практичній, спільній з іншими людьми, діяльності. «Я-концепція» відіграє три основні ролі в житті людини: допомагає досягти внутрішньої узгодженості особистості, інтерпретує досвід і виступає джерелом очікувань.

Формування «Я-концепції» як особистості не обмежується здатністю адаптуватися до змінливих умов життя або створювати їх. Це також передбачає самостійність, здатність ініціювати нові ідеї, які мають соціальну цінність, і вміння перетворювати ці ідеї в реальну діяльність, спільну з іншими людьми. «Я-концепція» особистості відіграє три основні ролі в житті людини: допомагає досягти внутрішньої гармонії, інтерпретує досвід і є джерелом очікувань.

В молодшому шкільному віці відбувається формування самооцінки, оскільки саме в цей період відбуваються значні зміни у всіх її компонентах, а також рівень представленості і діяльність самооцінювання покращуються. У цьому віці дитина починає аналізувати свої дії та вчинки, розглядаючи їх як найбільш переконливі докази своєї самооцінки.

РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» У ШКОЛЯРІВ МОЛОДШОГО ВІКУ

2.1. Образ реального та ідеального «Я» у молодших школярів

У нашому житті ми завжди стикаємось зі своєю особистістю та прагнемо бути кращими, ніж ми є насправді. Це наша ідеальна версія себе, яку ми уявляємо. Але часом ми можемо стикатися з різницею між тим, хто ми є насправді, та тим, ким хотіли б бути. З раннього дитинства людина взаємодіє з навколишнім середовищем, що формує її «Я-концепцію». Важливою складовою цього процесу є контакт зі значущими для неї людьми, такими як батьки, вчителі та друзі. Індивідуум виробляє своє уявлення про себе на основі зворотного зв'язку від інших, виокремлює власну ідентичність, порівнюючи себе з іншими та відбираючи з їхніх цінностей, норм та якостей те, що відповідає їхнім власним цінностям і переконанням.

У молодших школярів, образ реального та ідеального «Я» може змінюватися залежно від багатьох факторів, таких як соціальне середовище, спілкування з однолітками та дорослими, досвід, який вони набувають, та їхні власні інтереси та цінності.

Образ реального «Я» може бути сформований через досвід у школі, дома та в спілкуванні з іншими людьми. Дитина може розуміти себе як доброго учня, друга, член сім'ї, гравця в командному спорті тощо. Водночас, можуть бути й певні негативні відчуття щодо себе, наприклад, дитина може відчувати себе некомфортно, коли вона не може виконати завдання або отримує погані оцінки.

Реальне «Я» у молодшого школяра – це сприйняття себе як особистості зі своїми властивостями, здібностями та обмеженнями. Це може включати в себе розуміння своїх позитивних та негативних рис, вміння та навички, які вони мають, і те, як вони взаємодіють з іншими людьми.

Дитина у цьому віці може сприймати себе як старшого брата або сестру, учня, друга, гравця в командному спорті, творчу особистість тощо. Важливо, щоб дитина розуміла, що ніхто не є ідеальним, і всі мають свої переваги та недоліки. Водночас, важливо, щоб дитина відчувала свою цінність та здібності, щоб вона могла розвиватися та досягати своїх цілей.

У молодшому шкільному віці діти можуть бути особливо чутливі до критики та можуть відчувати себе некомфортно, коли вони не вдаються в чомусь, що їм

потрібно зробити. Важливо, щоб дорослі підтримували дитину та підбадьорювали її, щоб вона могла відчувати себе впевнено та здатною до розвитку.

Щодо ідеального «Я», у молодших школярів це може бути свідомим або несвідомим бажанням бути тим, ким вони хочуть бути. Це може бути пов'язано з їхніми інтересами та хобі, які вони прагнуть розвивати, або з їхніми сподіваннями щодо своєї майбутньої професії чи кар'єри. Наприклад, дитина може мріяти стати відомим музикантом або професійним спортсменом.

Образ ідеального «Я» у дітей молодшого віку може бути досить різним і залежить від багатьох факторів, таких як сімейні цінності, культурні установки та стандарти, середовище, у якому дитина виростає, та інші.

У деяких випадках, діти можуть бачити ідеальне «Я» як ідеальну версію себе, яка є бездоганною, має всі найкращі риси та ніколи не робить помилок. Вони можуть порівнювати себе з іншими дітьми та відчувати, що вони не відповідають стандартам. Це може призвести до почуття невдачі та відчуття, що їм не вистачає для досягнення своїх цілей.

У інших випадках, ідеальне «Я» може бути пов'язане з соціально-моральними нормами, які діти вчать у школі або вдома, такими як доброта, щирість, ввічливість та дисципліна. Діти можуть ставити собі цілі, щоб бути «хорошою дитиною» або «хорошим другом».

Важливо, щоб діти розуміли, що ідеальне «Я» – це не щось, що можна досягти відразу, але це процес розвитку, у якому вони можуть постійно вдосконалюватися. Дорослі можуть допомогти дітям розвивати позитивне самовизначення та відчуття себе впевнено, надаючи їм підтримку, визнання та похвалу за їхні досягнення. Також важливо навчити дітей приймати свої помилки як частину навчального процесу та джерело розвитку.

Важливо підтримувати дитину, допомагати їй у формуванні позитивного образу реального «Я» та підтримувати її мрії та бажання щодо ідеального «Я». Дорослі можуть надавати підтримку та створювати умови для розвитку та

самовираження дитини, що в свою чергу допоможе їй розвиватися як особистість.

Від рівня очікування батьків від дітей та самих школярів про себе залежить рівень навчальної тривожності. Навчальна тривожність починається навколо близько восьми років у молодшому шкільному віці. Близько 61 відсотків дітей відчують тривожність від освіти. Тривожність у цьому віці найчастіше викликають:

- тести (оцінювання знань)
- домашнє завдання
- порівняння себе із однолітками, коли учень відчуває себе менш розумним, ніж його оточення.

Ця тривожність впливає на самосприйняття дитиною себе. Переживаючи за навчання учень формує у себе навичку до самооцінювання та самодисципліни. В такому разі невдачі в навчанні та переживання через виконання домашнього завдання можуть формувати у дитини негативне сприйняття самого себе.

Якщо батьки не допомагають дитині справлятися з переживаннями всередині неї, то дитині доводиться самотійно само заспокоюватися та шукати шляхи вирішення проблеми тривоги, що в ній. Такі ситуації, коли батьки критикують дитину за неякісне виконання домашнього завдання, можуть мати негативний вплив на сприйняття дитиною себе. Часта та неконструктивна критика прийматиметься дитиною, як правда, адже найближчі їй люди – ще є безсумнівним авторитетом у життя молодшого школяра. Товкун Л.П. та Сіфорова В.О. у своїй праці «Фактори тривожності в навчальному процесі як негативні чинники порушення психічного здоров'я школярів» висловлюються щодо тривожності так: «Якщо дорослі виражають свою невдоволеність дитиною, критикують і карають її, вона починає гостро переживати свої невдачі в школі. Саме переживання, викликані оцінкою батьків або педагога, призводять до неадекватних реакцій учня на свої невдачі»[14].

Наталія Берегова у статті «Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини» зазначає: «Сім'я, нездатна виховувати, призводить до

серйозних порушень у процесі соціалізації дитини. У процесі близьких взаємин із матір'ю, батьком, братами, сестрами, дідусями, бабусями та іншими родичами у дитини з перших днів життя формується структура її особистості»[2]. Тобто родина, що не здатна виховувати, є основоджерелом психологічних порушень. Коли у родині нездорова атмосфера, де панує жорстокість, критика та неповага один до одного, то сприйняття дитиною себе деформується та травмує самооцінку дитини. Сімейне виховання має важливе значення для формування особистості дитини. Якщо у сім'ї панує негативна атмосфера, це може призвести до серйозних порушень у процесі соціалізації дитини та травмувати її самооцінку. Тому важливо, щоб батьки надавали дитині підтримку, любов і розвивали здатності дитини в гармонійному середовищі.

Отже, сприйняття дитиною себе та формування ідеального та реального «Я» дуже залежить від середовища, в якому знаходиться дитина. Позитивний сімейний клімат, який оснований на взаємопідтримці та повазі, формує здорове сприйняття себе та інших. Навпроти ж, нездоровий сімейний клімат породжує у дитини почуття тривожності та невпевненості. Саме тоді виникає почуття меншовартості та викривлене сприйняття себе, як особистості.

2.2. Формування позитивної «Я-концепції» школярів молодшого віку

Формування позитивної «Я-концепції» учнів молодшого віку є дуже важливим етапом їхнього розвитку. Це допомагає дітям бути впевненими в собі,

розвивати самоповагу і позитивний настрій, а також ставитися до своїх помилок і недоліків з розумінням і толерантністю.

Щоб допомогти формувати позитивну «Я-концепцію», психологи успішно використовують різноманітні психотехніки, прийоми і тренінги особистісного зростання, які демонструють стійкий позитивний результат. Однією з цих систем вправ і прийомів є методика, спрямована на підвищення самопізнання, що передбачає усвідомлення фізичних характеристик власного «Я», пізнання індивідуальних особливостей інших людей та порівняння себе з ними, а також пізнання власного внутрішнього світу.

Для оптимізації процесу розвитку фізичних аспектів образу «Я» в корекційній роботі рекомендується вчителям розпочати з виділення та обґрунтування критеріїв аналізу зовнішності літературних персонажів, відомих акторів, співаків і конкретних учнів з класу на уроках і в позаурочний час. Також можна залучати учнів до активної участі в грі, де вони повинні впізнати своїх однокласників за вербальним описом їх зовнішності. Заняття, під час яких описуються зміни, що відбуваються у зовнішності інших людей, також можуть бути корисними для формування фізичних аспектів ідеального образу «Я». На таких заняттях можна виділяти зміни, які подобаються та не подобаються, визначати схожі та відмінні риси у зовнішності досліджуваних школярів та інших людей.

Для формування емоційних аспектів «Я-образу» учнів в позаурочний час використовують різні ситуації для аналізу їх емоційного стану. Також проводяться заняття, на яких виробляються критерії аналізу та оцінки емоційних станів інших людей. Учні навчаються розуміти почуття інших людей в різних ситуаціях та визначати фактори їх виникнення. Це допомагає учням краще розуміти власні емоційні стани та сприяє їх становленню як особистості.

Паралельно з цим, важливо поповнювати словниковий запас учнів з низьким рівнем навчальних досягнень, використовуючи поняття, що відображають особистісні якості людини. Перед виконанням вправ, спрямованих на самопізнання, необхідно з'ясувати зміст понять на прикладах конкретних ситуацій.

Для активізації процесу самопізнання використовуються різні вправи, наприклад: відтворення різних рис характеру в уявних ситуаціях, розповідь про найщасливіший та найгірший день у своєму житті, а також розповідь про добре та погане, що сталося в житті останнім часом.

Для формування ідеального образу себе діти запрошуються назвати конкретну людину або літературного персонажа, вчинки якого вони хотіли б наслідувати. Разом з вчителем або психологом вони розглядають конкретні вчинки і особистісні якості цієї людини, щоб з'ясувати їх цінність та виокремити ідеальні якості для наслідування.

Ще одним методом формування ідеального образу «Я» є «Контрольний список прикметників», який спрямований на формування узагальненого ідеального образу «Я» на основі значущих для особистості якостей, незалежних від конкретних особистісних якостей.

Учні також вчаться виявляти розбіжності між своїми уявленнями про себе та своєю поведінкою, і вносити корективи в свій «Я-образ» для досягнення ідеального образу «Я». Цей процес підтримується вчителями та психологом, які стимулюють прагнення до змін тих якостей у власному «Я», що суперечать відповідним якостям у змісті «Я-ідеального».

Задоволення від спілкування з вчителями та психологом може свідчити про появу інтересу до власного внутрішнього світу, що сприяє інтенсивному розвитку уявлень про власне «Я».

Вищезгадані заняття сприяють формуванню адекватного «Я-образу» молодших школярів, а саме:

- допомагають формувати фізичні та емоційні аспекти «Я-образу» та ідеальний образ «Я» ;
- сприяють усвідомленню не тільки позитивних, але й негативних якостей у власному «Я» ;
- збагачують словниковий запас учнів новими поняттями, які означають особистісні якості;
- збільшують кількість адекватних уявлень у змісті «Я-образу» ;

- зменшують кількість суперечностей між уявленнями учня про себе та його поведінкою.

Для формування позитивного самовизначення учнів необхідно створити сприятливий психологічний клімат в школі, де вони можуть почуватись в безпеці. Використання тренінгів, дотримання їх принципів та спеціальних вправ сприяє не тільки особистісному зростанню, але й поглиблює позитивні взаємини в групі, розвиває навички відвертості та прийняття себе та інших. Бесіди також є ефективним методом, де учні можуть ділитись своїми вчинками та думками про свої можливості, а також про позитивні та негативні якості інших, зокрема тих, хто успішно навчається. Це сприяє формуванню адекватного ставлення до власних недоліків і позитивних якостей, а також усвідомленню того, що кожна людина має свої недоліки.

Для того, щоб підвищити самооцінку молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень, в навчальному процесі потрібно надавати значну увагу одноманітним видам діяльності, таким як списування, різноманітні обчислення тощо, що стимулюють активну участь учнів з низьким рівнем навчальних досягнень та дозволяють отримувати задоволення від успішного виконання завдань. З часом, вчителі повинні збільшувати складність завдань, що навчає учнів використовувати раціональні підходи. Крім того, вчителі мають демонструвати позитивне ставлення до кожного успіху учнів.

Для зменшення рівня тривожності у молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень, які мають підвищену або високу тривожність, можна використовувати психолого-педагогічні методики, що спрямовані на подолання особистісної тривожності у дітей цього віку, розроблені та перевірені С.О. Ставицькою [13].

Щоб знизити рівень тривожності у школярів з низьким рівнем навчальних досягнень, які характеризуються підвищеною або високою тривожністю, виконується окрема корекційна робота, спрямована на:

- навчання учнів зосереджуватися на процесі виконання завдання, а не на емоціях;

- розвиток мотивації компетентності у учнів молодшого шкільного віку;
- формування адекватного рівня очікувань в навчальній діяльності;
- використання розгорнутих критеріїв оцінювання, включаючи оцінювання окремих успішних елементів діяльності;
- порівняння досягнень дитини з її власними досягненнями.

Ця корекційна робота допомагає зменшити рівень тривожності школярів з низьким рівнем навчальних досягнень.

2.3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо формування позитивної «Я-концепції» молодших школярів

Формування позитивної «Я-концепції» у школярів молодшого віку може бути досягнуто за допомогою різноманітних педагогічних методів та психологічних підходів. Нижче наведено декілька можливих стратегій:

1. Підтримка та похвала. Вчителі та батьки можуть похвалити дітей за їхні досягнення та навіть за невеликі зусилля, які вони вкладають у свою навчальну та побутову діяльність. Це допоможе дітям відчувати себе важливими та прийнятими.
2. Розвиток навичок самопізнання. Важливо навчити дітей аналізувати свої емоції, поведінку та думки. Це допоможе їм зрозуміти, що вони можуть впливати на своє життя та досягати своїх цілей.
3. Створення сприятливого середовища. Вчителі та батьки можуть створити середовище, яке сприяє позитивному розвитку дітей. Наприклад, вони можуть допомогти дітям знайти свої інтереси та хобі, підтримувати їхню самостійність та розвивати їхню творчість.
4. Створення можливостей для успіху. Важливо створювати для дітей можливості для успіху, наприклад, надавати можливість здобувати нові знання та вміння, долучатися до різних проєктів та заходів.
5. Використання позитивних емоцій. Вчителі та батьки можуть використовувати позитивні емоції, такі як гумор та жарт, щоб зробити навчання та виховання цікавими та захоплюючими для дітей.

Формування позитивної «Я-концепції» є важливим аспектом розвитку психіки школярів молодшого віку. Якщо дитина має позитивну оцінку себе, вона більш впевнена у своїх можливостях і відкрита до нових досвідів. Така дитина готова до спілкування з однолітками і дорослими, що в свою чергу сприяє її соціальному розвитку.

Для формування позитивної «Я-концепції» у молодших школярів необхідно забезпечити їм сприятливу психологічну атмосферу в класі та вдома. Педагоги та батьки повинні підтримувати дітей, давати їм можливість виражати свої думки, вислуховувати їх і підтримувати в негативних ситуаціях.

Також важливо вчити дітей правильно оцінювати свої досягнення. Для цього необхідно виховувати у них критичне мислення та вміння аналізувати свої помилки та успіхи. Варто навчати дітей не тільки цінувати свої успіхи, але й вміти приймати невдачі, розуміти їх причини і розв'язувати проблеми.

Ще один важливий аспект формування позитивної «Я-концепції» у молодших школярів – це розвиток їхньої творчості та фантазії. Дитина повинна відчувати, що її ідеї та думки важливі для оточуючих, що вона може самостійно вирішувати проблеми та здійснювати свої задуми.

Важливим елементом формування позитивної «Я-концепції» є створення атмосфери довіри та поваги у класі. Вчителі повинні пам'ятати про важливість підтримки самооцінки школярів та забезпечення можливості для висловлення їхніх почуттів і думок.

Крім того, важливо підтримувати досягнення учнів, навіть ті, які можуть здаватися дрібними. Регулярне заохочення та підтримка успіхів можуть значно підвищити самооцінку школярів.

Також, вчителі можуть допомогти школярам розвивати навички рефлексії, щоб вони могли оцінювати свої досягнення та дізнаватися, як їх можна покращити в майбутньому. Розмови про мету та значення навчання можуть також сприяти формуванню позитивної «Я-концепції» учнів.

Не менш важливим є визначення конкретних цілей, які можуть бути досягнуті школярами, і планування шляху до їх досягнення. Вчителі повинні пам'ятати, що кожен учень унікальний, тому важливо дозволяти їм розвиватися відповідно до їх потенціалу та інтересів.

Нарешті, важливо, щоб вчителі ставилися до помилок як до нормальної частини навчання та допомагали учням вчитися на своїх помилках. Навчання і розвиток потребують часу та зусиль, тому важливо підтримувати учнів та допомагати їм розвиватися поступово, а не сподіватися на інстантні результати.

ВИСНОВКИ:

Формування позитивної «Я-концепції» у молодшого школяра є дуже важливим процесом, оскільки це має прямий вплив на його майбутнє. Коли дитина вірить у себе та має позитивне ставлення до своєї особистості, вона стає більш самостійною, впевненою та має більші шанси на успіх у житті. З іншого боку, негативна «Я-концепція» може призвести до розвитку низки проблем,

таких як низька самооцінка, стрес, тривога, депресія, поведінкові проблеми та інші.

Крім того, формування позитивної «Я-концепції» має важливе значення для соціального розвитку дитини. Коли дитина має позитивне ставлення до себе, вона більш відкрита для спілкування та співпраці з іншими людьми, вона має більше друзів та взаєморозуміння з оточуючими.

Отже, формування позитивної «Я-концепції» є одним з найважливіших завдань для батьків, вчителів та психологів, які працюють з молодшими школярами. Цей процес має бути системним та регулярним, включати як теоретичні знання про розвиток дитини, так і практичні поради та вправи для формування позитивної «Я-концепції». Якщо цей процес буде успішним, дитина зможе розвиватися та досягати успіхів в усіх сферах життя.

РЕЗЮМЕ

Перш за все, варто зазначити, що курсова робота містить дуже важливу та актуальну тему для формування особистості молодшого школяра. Матеріал добре структурований та вдало підібраний, що відображає ключові аспекти формування «Я-концепції». Курсова робота містить чіткі визначення цих

термінів та приводить приклади, як їх можна застосовувати у житті молодших школярів.

Окрім того, варто відзначити, що курсова робота містить досить різноманітний матеріал, який включає дослідження, психологічні теорії та практичні поради. Це дозволяє читачам зрозуміти, як «Я-концепція» пов'язана з психологічними теоріями та як її можна використовувати на практиці для формування позитивного мислення та поведінки у молодших школярів.

Додатково, важливо відзначити, що курсова робота містить практичні поради, які можна використовувати в класі та вдома для формування «Я-концепції» у молодших школярів. Ці поради не тільки допоможуть вчителям та батькам розуміти та підтримувати розвиток «Я-концепції» у дітей, але й покращать загальну атмосферу в класі та сприятимуть здоровому розвитку молодших школярів.

RESUME

First of all, it is worth noting that the coursework contains a very important and relevant topic for the formation of the personality of a younger student. The material is well-structured and carefully selected, reflecting key aspects of forming the «self-concept», such as self-identification, self-assessment, self-regulation, and others. The

coursework provides clear definitions of these terms and gives examples of how they can be applied in the lives of younger students.

In addition, it is worth noting that the coursework contains a diverse range of materials, including research, psychological theories, and practical advice. This allows readers to understand how the «self-concept» is related to psychological theories and how it can be used in practice to cultivate positive thinking and behavior in younger students.

Furthermore, it is important to emphasize that the coursework provides practical advice that can be used in the classroom and at home to cultivate the «self-concept» in younger students. These tips will not only help teachers and parents understand and support the development of the «self-concept» in children, but also improve the overall atmosphere in the classroom and promote the healthy development of younger students.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабаян Ю.О. Коновалюк О.О. Взаємозв'язок тривожності та навчальної успішності молодших школярів – 2014. - Вип. 2.12. - С. 18-21.
2. Берегова Н. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини – 2020. Випуск 6. С. 10–15

3. Бернс Р. Вплив сімейного виховання на формування особистості людини - м., 1986— 420с
4. Процеси соціального порівняння як проблема користувачів соціальних мереж / Оксана Миколаївна Власова-Чмерук // Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, О.М. Ічанської. – К. : «Кафедра», 2021. – С. 167-171.
5. Гузенко С. М. Життєві кризи в концепціях Л.С. Виготського та Е.Г. Еріксона – 2007. – № 2(20). – Ч. 1. – С. 64–68.
6. Джеймс В. Психологія – М.: 1991
7. Зінченко С. Роль «Я-концепції» в особистісному самовизначенні дорослих – К. – Ніжин, 2015. – С. 131-135.
8. Карл. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека Карл. Р. Роджерс – 1994 Терминологическая правка В.Данченко
9. Открытие «Я»/ И. С. Кон. — М.: Политиздат, 1978. — 367 с.
10. Психологический словарь / Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – М.: Просвещение, 1983. – 450 с.
11. Петровський А. В., Ярошевський М. Г «Основи теоретичної психології.
12. Меднікова Г. І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: дис. кандидата психологічних наук.: 19.00. 01. / Харківський державний педагогічний університет ім.. Г. С. Сковороди. – Х., 2002. – 194 арк.
13. Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Світлана Олексіївна Ставицька ; наук. кер. Т. М. Лисянська ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ, 1999. - 14 с.
14. Товкун Л.П. та Сіфорова В.О Фактори тривожності в навчальному процесі як негативні чинники порушення психічного здоров'я школярів – 2017. – № 9.1. – С. 163-166.
15. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей К. : Рад. шк., 1958. – 44 с.
16. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М., 1977.– 240

17. ERIKH.ERIKSON IDENTITY youth and crisis W.W. NORTON & COMPANY
o INC New York
18. Michaela Pugnerová Problems of Self-Concept of Children in the Context of
Compulsory School Education.